

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№137
(19022)

2017 чылдың
ноябрь 23
четверг

Хүннүн үнери — 08:21
Ажары — 16:11
Хүн дурту — 7:50

Садар өртээ хостуг 12+

Жан? Каяа? Чүү?

ДУУН

1310 ЧЫЛ ОЮ

ноябрь 22-ниң хүнүнде
Алдан-Маадыр аттыг
национал музейге "Билиглер
музеи" деп төлөвилел езугаар ук
музейниң директору, филология
бөлүмүнүн доктору Каа-
роол Алексеевич Бичелдей
он-Енисей бижимелиниң
чыл болуп турарының
айында лекцияны номчаан.
Төөгүчүлөр, эртемденер,
жун төөгү факультетиниң
ментилери келгеш, ук лек-
ция улуг сонургал-биле
канналар.

БӨГҮН

ИЕЛЕР ХҮНҮНГЕ

Бүгүн, ноябрь 23-түн хүнүнде,
чу чогаадылга бажыңыга
Көк-оол аттыг нацио-
наль-хөгжүм-шии театрының
актериниң Иелер хүнүнге
хааткан "Эргеледип час-
п кээр, эргиг баарлыг мээң
деп концерти болур. Аңаа
аңа алдар-аттыг артистери
Ислам Ириль, Луиза Мор-
юл, Саяна, Олег Саттар
аш аныяк артистер Уран-
аржаана Стал-оолдар дээш
ер-даа эңерелдиг аваларга
шоорлуг, танцы-самныг
солун оюн-көргүзүүн ба-
адыр.

ДААРТА

ХАМААТЫ,
ОҢГУКЧУ МЕН

Дарта, ноябрь 24-түн хү-
не, А.С. Пушкин аттыг на-
ционал библиотекага Россия
федерациясының Конституция
га тураскааткан "Мен —
аты, соңгукчу мен!" деп
стар аразыңа квест (бөлүк
болуп эртер. Ук квестти
библиотеканың ажилдакчы-
база ТР-ниң Соңгулда
Россияны аныяктарның пат-
ру кижизидилгезин хевир-
инге, РФ-тиң болгаш ТР-ниң
да херээниң дүрүмнерин
билип алырыңа идиг
инге, оларның өртемчейе
шкүнүн делгемчидер дээр
агалар-биле эрттирер.

ЧОГААДЫКЧЫ
КЕЖЭЭ

ноябрь 24-түн хүнүнде Улус-
аадылга бажыңыга "Саян-
ансамблиниң ыраажызы
ана Кууларның чогаадык-
чы-кежээ болуп эртер. Аңаа
иң алдарлыг артистери
ш Тыва эстраданың ыраа-
ры Долаана Куулар-биле
ырлажып, оон чогаадыкчы
Чолу канчаар эгелээниниң
ын сагынмышаан, ырлап-
лап, солун концертин чонга
адыр.

Херээженнер шимчээшкени

ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫНГА ЧООК

Тываның Херээженнер эвилелиниң кежигүннери Кызылда өскүс уруглар бажыңының кижизидикчи
башкыларының эрттирген "Хылбык доюнга" киришкеш, 3 харлаан бичии Аэлига тыва национал идик-
хепти болгаш меңгүн сыргаларны белекке сөңнээн.

ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң ажил-ижиниң дугайында материалдарны 3-куарындан номчуур силер.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Чагыдылга-2018

«Шын» солуннун 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның
бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-
гаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың
ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту,
бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
31730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле О.П. Бояркинаны шаңнаарының дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле «Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш хоой-

лу доктаадыр органнарының ажил-агыйжы эргелели» Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черинин ажилдакчызы Ольга Павловна БОЯРКИНАНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2017 чылдың ноябрь 16
№ 222

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты А.Г. Ооржакка тыпсырының дугайында

Тыва культура болгаш уран чүүлү сайзырадырынга ачы-хавыязы болгаш улустуң ырларын болгаш хөмей-сыгытты күүседиринге чедишкенини дээш «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты «Тываның национал оркес-

три» күрүнениң бюджет албан черинин артизи Айхан Геннадьевич ООРЖАККА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2017 чылдың ноябрь 16
№ 223

Хүннүң медээлери

11 ШАКТАН 15 ШАККА ЧЕДИР

Садыгларда арага аймаан үүрмектеп садарының үезин кызыгаарлап турар республика хоойлузу 2017 чылдың ноябрь 28-тен эгелеп күштүг болуп кирер.

Октябрьның сессия хуралына Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) «Тыва Республиканың девискээринге арага аймаан үүрмектеп садарын таарыштырып башкаарының болгаш арага аймаан хереглээрин (ижерин) кызыгаарлаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскертилгелер кириеринин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алган. Ук хоойлуга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ноябрь 13-түн хүнүнде атты салган.

Ооң мурнунда, ук кызыгаарлаашкын чок турган үеде, республиканың девискээринге араганы 11.00 шактан 19.00 шакка чедир садар турган болза, ам ооң үезин 11.00 шактан 15.00 шакка чедир кызырган.

Ол ышкаш хоойлу езугаар көрдүнгени-биле дараазында байдалдарда араганы үүрмектеп сатпас: хамаатыларның массалы-биле дыштаныр черлеринге, парктарга, автомашиналар доктаар черлерге, хем портуларынга, ларек, киоск, павильон, майгыннарда, ол продукцияны садарынга таарыштыр кыл-

дынмаан оран-саваларга, ол ышкаш автомашиналардан, оонак барааннар садыглаар хааржактардан болгаш бир-ле кижилерден; хей квартиралыг бажыңнарда чурттап оран-савазындан улус чурттап оран-сава кылдыр кылдырган бажыңнарда, ол ышкаш хей квартиралыг бажыңнарның чанында чыпшыр, кожа турар оран-саваларга; суббота болгаш улуг-хүннерде, Тыва Республиканың күрүнэ болгаш улус чоннун байырлалдары кылдыр чарлаттыг хуннерде, ол ышкаш тус-тус муниципалдыг тургузуларның девискээрлеринге хей-ниитинин массалыг хемчеглерин (политиктиг, спортчу, байырлал, культ болгаш культура хемчеглерин) эрттирип турар үелерде арага аймаан сатпас.

Ол ышкаш араганы Кадык амыдыралдың омур-хевиринин хүнү кылдыр республикада чарлаттыг айнык сөөлгү суббота хүннеринде болгаш улуг-хүннерде сатпас.

Ук хоойлуну республиканың девискээринге арага аймаан үүрмектеп садар үени кызыгаарлаар болгаш чурттакчы чоннун арага аймаан хөлүн эрттир ижи хереглээнинин уржундан тургустунар социал нарын чоруктарны болдурбас дээш ажилдап кылган.

khual.org

БИЧИИ МӨГЕЛЕР ХҮРЕЖИ

Ноябрь 22-ниң хүнүнде Кызыл хоорайның «Сылдысчыгаш» уруглар садына бичии мөгелер аразына тыва хүреш маргылдаазы болган. Ук маргылдааны «Уруглар садтарынга хүреш» деп төлөвилел езугаар организастан эрттирген.

Бичии мөгелер ачыр-дачыр тутчуп, чараш эзир-самын дидими-биле самнап, аажок солун хүрешти көргүскеннер. Он алды шыырак мөгениң аразындан үшкү-дөрткү черлерни Тамерлан Лакпаа биле Очур Куулар үлешкеннер. Үжүүр-шүүлде хүрежинде Олан Тежик Айдан Кыргысты октааш, маргылдааның тулган чемпиону болуп шүглүп үнген.

Бистиң корр.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол туризмни сайзырадырының планнарын туризм талазы-биле Бүгү-российжи каттышкан чөвүлелдин хуралына таныштырган.

«Тывага туризм херээнче хууда акшаларны кириштирип, ону сайзырадып шыдаар бис деп шынзыдыпкан боор бис. Адырның элээн шыгыгы деткимчезинче көрнүр үе келген» — деп, Тываның Баштыңы демдеглээн.

Республикага туризм инфраструктурасын тургузары-биле холбашкан үш эң улуг төлөвилелди боттандыраарга ажыглаар федералдыг акшаландырышкынны чедип алырын Тыва кордап турар. Оларның санында — «Тайга» даг-хаагының комплекси, Чагытай хөлге туристер баазы, ол ышкаш

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ЧАА ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ ТАНЫШТЫРГАН

сыын ажил-агый баазында туттунган этно-сууржугашка дузалал объектилер. Баш бурунгаар санаашкыннар езугаар шупту үш төлөвилелдин ниити өрттээ 3,5 миллиард рубль, ооң 70 хуузу Тываның эрге-чагыргазы бюджеттен дашкаар дөстөрнү, оларның иштинде хууда инвестицияларны кириштиргенин дузазы-биле хандыраар деп бо-дап турар.

Республика туризм адырынга ындыг хевирлиг төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле арга-дуржулганы чедип алган. Эрткен беш чыл дургузунда этно-сууржугаштан аңгыда, «Алдын-Булак» деп этнокуль-

турлук комплексти, Тываң найысылалының демдээ алган «Азияның төвү» архитектур ансамблин, ол ышкаш аңгы-аңгы категориялыг 108 өрээлди дик класстыг аалчылар бажы-туткан, чурттуң кадык экижидеги болгаш дыштанылга лазы-биле эртинези Дус-Хей баар орукту чаарткан.

Республиканың Экономика яамызының медээлери-биле алырга, туризм адыр сайзырадырының программалары күүседип турар үе дургузунда ризмадырының субъектилерини саны барык 40 хуу көвүдээн, ризчи фирмаларның — 15 хуу, ризтер агымы ийи катап улгат-

АЛДЫН ЧЕМПИОННАР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ноябрьда улуг маргылдааларга тиилээн тыва спортчулар-биле ужурашкан.

Сергек Ооржак, Антон Салчак база Кежик Монгуш Венгрияның төвү Будапешт хоорайга эрткен кикбоксингге делегей чемпионатында алдын медальдарны чаалап алган. А Саян Хертек Сочи эрткен делегей чемпионатында чемпионнаан болза, дзюдо мөгези Саян Ондар Черногорияга Европаның бирги чери дээш маргылдаага тиилээн. Ноябрьның 18-те Тывага Адалар хүнү бо чылын онза байырымныг болган, ужуражылгаже чемпионнарның ачаларын болгаш тренерлерин чалаан.

Ат-сурагыг тренер Мерген-оол Монгушта ийи дакпыр өөрүшкү: ооң өөреникчилери Сергек Ооржак, Антон Салчактан аңгыда, огул Кежик Монгуш база чемпион болган. Бодунуң үезинде кикбоксингге делегей чемпиону, Европа болгаш Россияның бирги черлери дээш тиилеп чораан ачазы Мерген-оол Монгуштун спортчу ат-алдарын огул төлөптиг уламчылаан.

Кежик — кикбоксингге Россияның спорт мастери, 2015 чылда делегейниң болгаш Европаның бирги чери дээш маргылдааларга тиилээн, ам делегей чемпиону атка төлөптиг болган. Чемпион болурунга ачазының үлөгер-чижээ кол рольду ойнаанын ол чугаалаан. Кикбоксингден дыка хей олимпий чемпионнары үнгенин Мерген-оол Монгуш демдеглээш, Саян Ондарны база адаан.

Саянның ачазы — Оюн-оол Санданович огул эгезинде Мерген-оол Монгушка эккеп турганын сагынган. Ол аңа өске спортчулар ышкаш, ачазының соондан чоруп олурган. Ачазы Оюн-оол Санданович — бокска спорт мастеринге кандидат. Саян дзюдо биле самбоже чоруту шилчээн.

Тываның Баштыңы-биле ужуражылгада ооң чүгле ачазы звес, а ийи тренери — Хемер-оол Чадамбаевич Ондар биле Вячеслав Карбиевич Монгуш база келгеннер. Саянның тиилелгелери хей — самбога элээдилер ортузунга Россияның бирги чери дээш маргылдааның тилекчизи, дзюдога Россия чемпиону, дзюдога Европа кубогунуң эдилекчизи. Ам-даа бурунгаарлаар сорулга-биле тиилелгелерге улуг кичээнгей салбайн турарын

ол чугаалаан.

«Тиилелгени чедип алыры ындыг-ла кончуг амыр звес, ылаңгыя сагыш-сеткил-биле. Бодун шын хөөн кирип, оон уламчылаар. Ам дыка хей кижилер олимпийжи планнар дугайында менден бо-ла айтырар. Ол дээрже спортчу кижилер бүрүзүнүң күзели, ону чедип алыры — улуг күш-ажылда. Чедишкенин туре дүшпейн, чададан чадаже ам-даа бурунгаарлаар херек. Европаның бирги чери дээш маргылдаага тиилеп кааш, эртининде 7 шакта, бир чаданы ашканын ол деп шиитпир-биле тренажер залынче базыпкан мен» — деп, Саян чугаалаан.

Республиканың адалар шуулганы эртип турар Улусчу чогаадылга бажыңының сценаларына Саян ол-ла бодалдарын үлөшкен. Анык спортчунуң чугаазын зал адыш часкаашкыны-биле деткээн.

Сергек Ооржактың ачазы — Василий Сандашович огулунга үлөгерлиг чижек болур дээш, шуптузун кылып чоруур. Кажан бичии огул спорт сонугурап эгелээрге, бүгү талазы-биле деткээн. Огул биле секцияда эштерин аңгы-аңгы маргылдааларже сөөртүп чедирип-даа турган. Бөгүнгү ужуражылгада Василий Сандашович огулунун чедишкенин чоргаарлап, спортче сагыш салышкыны дээш Тываның Баштыңына өөрүп четтиргенин илереткен. Сергек — Россияның алдарлыг спорт мастери, ам кикбоксингге делегейниң үш дакпыр чемпиону болганы бо.

Тыва спорттун база бир чоргааралы — Антон Салчак. 2013 чылдың чазын, Мөңгүн-Тайгага айыыл-халапка эштери мөчээнде, ооң ады дыргын апарган. Антон спортчу сорун салбаан. Делегей чергелиг класстың Россияның спорт мастери атты чедип алган,

2012 база 2014 чылдарда элээдилер ортузунга делегейниң бирги чери дээш маргылдаага тиилээн, ам делегей чемпиону атты чаалап алган.

Оолдар Тываның Баштыңы-биле маргылдаа дугайында чугаалажып, боттарының шаңнаалдары — чемпион медальдарын база кубоктарын көргүскен. Шолбан Кара-оол тыва оолдарның чайынналчак тиилелгези спортче ам-даа чүс-чүс оолдарны хаара тудар деп чугаалаан. А адаларның төлөптиг үлөгерин — дыка хей эр кижилерге идик болур ужурулуг. Ажы-төлүнүң чедишкени — ада кижиге эң-не улуг аас-кежик. Спортчуларга эки белеткел баазыын хандыраарының аргазын ужуражылга үезинде чугаалашкан.

Адалар шуулганының үезинде спортчуларга акша сертификаттарын тывыскан. Делегей чемпионаттарының тилекчилери 100 муң рубльди, Европа маргылдаазының чемпиону — 79 муң рубльди алган. Спорттун база бир сылдызы Саян Хертек орукка чорааш, ужуражылгага кээп четтикпээн. Кызылга келген дораан, Улусчу чогаадылга бажыңында Адалар шуулганынга дорт келген.

«Байыр чедиришкенин дээш улуу-биле четтирдим! Түнел сегиржип алышкында ажыглаан аргамны бистиң тыва школага өөренип алган мен. Маңа билиглеримниң эгези салдыгын. Бо чазын Россия чемпионатында тиилээш, делегей маргылдаазына киржир эргени чаалап алган мен. Девиденчик-ле чораан. Сочи мени деткип, аарыыр дээш төрөлдүм, каттым чедип келгеш турган. Силерге база катап четтирдим. Адалар хүнү-биле шуптуңарга байыр чедирип тур мен» — деп, Саян Хертек чыылганнарда чугаалаан. gov.tuva.ru

Ноябрь 25-те Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң IV шуулганы болур.
Шуулганның киржикчилеринге изиг байыр!

ИЕ КИЖИ — АМЫДЫРАЛДЫҢ ЧАЯАКЧЫЗЫ, ДАЗЫЛ ДАМЫРЫ, КОЛ ҮНДЕЗИНИ

• "Шынның" аалчылары

ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫНГА ЧООК

Ниитилел амыдыралын-
га хей-ниити организация-
лары дыка улуг салдар-
лыг. Оларның аразындан
херээженнер чөвүлелдери
шаандан бээр эң дээштик,
амыдыралга кончуг идиг-
тиг, дузалыг, сүмелиг, чонга
чоок улуг күш болуп кел-
ген. Амгы бо информас-
тыг технологиялар бедик
сайзыраан үеде ажилдың
хевирлери биезги турга-
мындан бичии өскерилзе-
даа, угланышкыннары,
сорулгалары хевээр арткан:
ол дээрже чоннуң амыды-
рал деңгелин бедидери,
кижилерниң угаан-бодал
сайзыралын улгаттырары.

Россияның Иелер хүнүнге
туштур "Шынның" аалчыла-
ры болуп ноябрь 21-де Тыва
Республиканың Херээженнер
эвилелиниң даргазы Люд-
мила Кимовна Салчак, бюро
хүгүннери: Эвилелдин хы-
ысалгалыг секретары Оль-
га Дондуй, Валентина Нурзат,
эвилелдин социологу Марта Ир-
иш, №10 школада башкы Лариса
Ашак-оол, Кызыл кожуунуң
херээженнер чөвүлелиниң
даргазының оралакчызы, Каа-
Хем суурнуң Төлээлекчилер
комитетинин депутаты Галина
Михайловна Ликчар келгенер.
Оларның
хостуг чугаалажып, херээ-
женнер чөвүлелиниң органи-
зация чогум черле чүнү кылып
арын сонургаан бис.

Мурнуку чылдарда, ылаңгыя
ет үелерде херээженнер
чөвүлелдериниң тургузуп турга-
ныг квартиралар чон ортузун-
га улуг рольдуг болуп тур-
ган утпаан бис. Ынчан олар
ыдышкын ажилынче, чонну
тура-массалыг ажилдарже
да тударынга канчаар-даа
ок улуг салдарлыг турган.
Ы үеде агитквартиралар
лын чаазы-биле катап дир-
р сорулга салдынган.

М үе-шагнын байдалы-биле
херээженнер чөвүлелдери ажил
чорук, арагалаашкын-биле
иселди күштелдирер угла-
шкынче колдады кирген.
Ажилды шапкынчыдарынга
херээженнер чөвүлелдери
ченир эвес, а өске-даа хей-
ти организацияларының
зындан деткимче, демне-
е чугула херек. Чүге дээрже
ле, ажи-төл кижизидилгези
гү-ниитиниң херээ, ол со-
л политика-дыр, ниитилел
дыралы-дыр, амгы-даа,
р-даа үениң эки-чаагай ма-
лалдыг болуру-дур.

Маваның Херээженнер эвиле-
линиң Күш-ажыл болгаш со-
хөгжүлдө яамызы, Өг-бүлө
аш уруглар херектериниң
эвилели, юристер ассоциа-
ция (оралакчызы О.В. Росс-
сийа-сихологтар ассоциациязы
С.Б. Ооржак) болгаш
даа хей-ниити организация-
-биле демнежи ажилдап
тур. Кожууннарда, суурларда
херээженнер чөвүлелдери база-
й-ниитиниң күжүнге дая-
дыка идепкейлиг ажилдап

А. Ашак-оол, Г. Ликчар, Л. Салчак.

турарын демдеглевес арга-
жок. Тус черлерде эрге-чагырга ор-
ганнары, адалар чөвүлелдери,
депутаттар оларга деткимчени
берип турар. Ылаңгыя орулгазы
чегей, арай-ла чогумчалыг эвес,
арага-дарыже туралыг, ажи-
төлүн херекке албас өг-бүлелер
шупту даңзыже кирген, оларның
социал паспорттары тургустун-
ган. Ынчангаш ындыг кижилер-
биле тус-тузунда кижизидилге
ажылы чоруттунуп турар деп бо-
лур. Ынчалза-даа... Улуг-ла ки-
жилерни эде кижизидер, оларга
хүннүң-даңның «нянька» болур
харык-даа, үе-даа кайдал. Шак
мындыг хей-ниити ажилы сөс
кырында белен, а херек кырында
эң берге, амыр эвес үлө-херек
болур чүве-дир ийин.

Бо талазы-биле Кызыл хоо-
райның дачаларында аңгы-аңгы
кожууннарда көжүп келген
чамдык кижилер улуг айтыры-
ны, берге байдалды тургузуп
турарлар. Ажил-агы-даа чок,
ол хиреде арагалаар акшаны
тып алырлар, ажи-төлүн ээн
кагылапкаш, хоорай кезип чор-
гулаар. Бо улус-биле тус-тус
ажылдаары дыка берге. Ынчал-
за-даа удаа-дараа рейдилерни
кылып, оларның чурттап олурар
байдалын хайгаарап көрүп, амгы
үениң модада сөзү-биле монито-
ринг чоруттунуп турар.

Херээженнер эвилелиниң
ажыл-чорудулгазын тодаргайы-
биле Кызыл кожуунуң херээ-
женнер чөвүлелиниң (женсовет)
чорудуп турар чамдык ажил-
дарындан чаңгыс-ла чижекке
көрүп көрээлинер. Ол дугайында
ында херээженнер чөвүлелиниң
даргазының оралакчызы, Каа-
Хем суурнуң Төлээлекчилер

хуралының депутаты Галина
Михайловна Ликчар чугаалап
берди. Оларның эгелээшкени-
биле Херээженнер эвилели эрт-
кен чылын огород тарырының
мастер-класзын кызыгаар кожуун
Эрзинге барып эрттирген.

Эрткен чылдың июнь 1-де,
Уруглар камгалалының бүгү-
делегей хүнүнде «Эки-тураның
дузалакчылары — уругларга»
деп бүгү-россияның V дугаар
акциязы чарлаттынган. Аңаа
дүүштүр ада-иезиниң хайгаа-
ралы чок арткан болгаш амы-
дыралы берге байдалда келген
бичии уругларга улуг дуза, дет-
кимче ажилы эгелээн. Ногаа
өстүрериниң мастерлери ка-
ра-хаакчылар кожуунуң үш
сумузундан тос өг-бүлөгө ажи-
к хөрзүңгө ногаа өзүмнерин олур-
турунга мастер-классты эртти-
рер дээн. Ол акцияның идеп-
кейжилери — Кызыл кожуунуң
херээженнер чөвүлелиниң дар-
газы Татьяна Андреевна Сан-
дакова, оралакчызы Ираида
Байкараевна Салчак, Кара-
Хаак сумузунуң херээженнер
чөвүлелиниң даргазы Салбак
Мунзуковна, Кара-Хаактың суму
чагырыкчызының оралакчызы
Чечек Дарган, ногаа бригадири
Фаина Бардынова, ногаажи
Светлана Чооду, Эрзиниң хер-
ээженнер чөвүлелиниң дар-
газы Нина Уржук Эвилелдин
харысалгалыг секретары Оль-
га Торе-Бадыевна Дондуйнуң
башталгазы-биле хамык ногаа-
ларын чүдүрүп алгаш, 9 шакта
Эрзин кайы сен дээш халкан. А
эртенгиниң 6 шакта Кара-Хаак
талазының ногаажилары, дарга
кыстары хемни резин хемеге
кежи келген болдур ийин.

Хол-биле тудуп кылыр ажил
боду кылдына бербес, херек
кырында шак мындыг боор чүве-
дир. Карак-биле тодаргай көре
бээрже, чаңгыс мастер-классты
безин организастаары кайы
хире амыр эвес-тир? Херээ-
женнер чөвүлелдери та чеже
мындыг мастер-класс эртти-
рип турар чүве — адап-санаар
болза, шуут төнмес. Че, оон
аңгыда янзы-бүрү бөлгүмнер,
мөөрейлер, делгелгелер...
Алгы-кеш эттээриниң, идик-
хеп даараарының, ногаа-чимис
дузап белеткээриниң мастер-
класстары бажын амыр. Көдээ
черлерде чон дузалал ажил-
агы-ындыг дузазы-биле тодуг-до-
гаа амыдырап-чурттап олурар.
Галина Михайловна «Довурактан
тодар, малгаштан байыр» деп
тыва чоннуң үлегер домаан-даа
сактып чугаалады. Шынап-ла
ындыг, чон өттүр сөглээр болгай.
Херээжен чоннуң шак мындыг

активчилери чоннуң амыдыра-
лын өрү тыртар ажил-херекке
үнелеп четпес улуг үлүүн кирип
чоруурлар. Херээженнер ажылы
хей-ниити үндезинде. Эвилелдин
даргазы Людмила Кимовна боду
федералдыг улуг албан чериниң
даргазы — ол Россияның херек-
лекчилер хайгааралының Ты-
вада удуртукчузу. Мындыг ийи
улуг харысалгалыг ажилды
дакпырлаары амыр эвес. Өске-
даа активчилер база ындыг бол-
дур ийин, оларның боттарының
амыдыралы, ажи-төлү, ажил-
агы-ы бар болгай. Олар шупту
— үлегер-чижектеги иелер, чоннуң
төлөптүг төлээлери, амыдырал-
чы активчи туруштуг кижилер.
Эр хейлер-дир силер, эргим
кыстар, хүндүлүг кадыннар деп
мактавас аргажок. Ынчангаш
Бүгү-россияның Иелер хүнү-
биле силер бүгүдеге изиг байыр!

Надежда ЭРГЕП.

Чуруктарны архивтен алган.

Тараа чалгаан хову-шөлде.

Демниг ажил-иш.

Кидис кылыр мастер-класс.

Эрзинге огород тарырының мастер-класы.

АК ЧЕМ ХООЛУЛУГ, АВА СӨЗҮ ҮНЕЛИГ.

Удуртукчу ие

БҮЗҮРЕЛ ДЭЭН АДЫНГА БАДЫТКАЛДЫГ

• Очерк

«Ажылчынның күштүг холу херилгеш...» деп ырының сөзүндө бөдүүн күш-ажылчы кижилер дугайында өлүм чок одуругну улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оол эрткен векте-ле чаңгыландыр ырлап каан. Күш-ажыл кижини чемгерер, кижини кижизидер. А хлеб быжырыкчылары шак ындыг хүндүлүг мергежилдерниң бирээзи.

Тываның хлеб, кондитер кылыгылары бүдүрер адырында барык чээрби сес чыл ажилдап, чонунга ак сеткилдиг бараан болуп келген тыва херээжен удуртукчуларның бирээзи, Россияның көдээ ажил-агый яамызының Хүндүлел бижиниң эдилекчизи Вера Владимировна Хертек. Ол 1988 чылда Кемерово хоорайның инженер-технологтар белеткээр институтун чедишкенин дооскаш, Кызылдың хлеб заводунга мергежилниң аайы-биле ажилдай берген. Республиканың эрги үеде арткан-калган эң хоочун бүдүрүлгелериниң бирээзи — Кызылдың хлеб комбинаты. Ол бүдүрүлгениң дугайында Вера Владимировна мынчаар чугаалаар.

— 1990 чылдарның соонда хлеб быжыра биче бүдүрүлгелер хөйү-биле тургустунган. Хоочун улуг бүдүрүлгелер кандыг-даа бергелерге торулбайн, ажилын соксатпаан, бо хүнге чедир мурнакчы бүдүрүлгелер болуп арттышаан. Бүгү-россияның 100 тергил бараннарның аразында ады билдингир, мурнакчы бүдүрүлгелерниң бирээзи. Совет үеде-ле саттынган улуг хемчээлдиг эрги дериг-херексели 7 чыл бурунгаар чаарттылган. Немец фирманың дериг-херекселерин салган. Күрүнө стандарттарынга дүүшкен шынарлыг продукциялыг завод деп атсураа быжыгып, чылдың-на россияны мөөрейлерге киржи, шаңналдарны чаалап ал келген. Тыва, Сибирь регионун, Моол Республикага болгулаан хөй санныг мөөрейлерниң алдын медальдары комбинатының ханазында астынган. Хлеб быжыра черде — 25, булочка кылыгыларында — 14, торт кылыр цехте — 13, манчы-хуужуур болгаш пицца кылыр биче бүдүрүлгелер 8 кижиле хаара туттунган, нитизи-биле хлеб комбинатында 100 хире ажилчын бар. Ооң иштинде сайгарлыкчылар, чолаачылар, чүдүрүкчүлөр база кирип турар. Далган болгаш өске-даа хергелелдерни дугуржулга езуугаар Саян артында Минусинск хоорайдан эккеп турар. Бүдүрүлгелер бараанын садып-саарар 14 бичи, 5 улуг садыгларлыг. Бүдүрген бараанын хондур кылгаш, даң бажында 6 шакта садыгларже дажыыр. Ооң мурнунда ышкаш ийи ээлчег бар. Машина-техникавыстың байдалы эки. Чолаачылар куш даңдан туруп ажилдаар, 5 шакта-ла чүдүрүп кириптер. Рынок үезинде чижилгелиг ажилдаар болганда, харысалганы, негелдени баштай бодаар-дыр мен. Хлеб заводунга келирде, инженер-технологтар, оон цехтин мастеринге, сөөлүндө коллективтин дилээ-биле директор болуп ажилдай бердим. Ажилга бергелер черле тургустунуп келир, чүгле ажил-агыйга эвес, ажилчын коллективтин социал амыдыралына деткимче, дуза кезээде херек. Чүү турбас дээр!.. Бүдүрүлгевис ажилы багай эвес. Аңгы-аңгы цехтерниң ажилы

Вера Владимировна Хертек.

чедишкенин, үре-түннелдиг болуп турары мени өөртүп турар. Булочка, пряник, торттарны-даа кылыр. Ол быжырган, бүдүрген чүүлдеривисти Каа-Хем, Танды, Кызыл, Эрзин, Тес-Хем кожууннарже чедирип турар бис. Хлеб цехинде Айлаң Тумат, Долаана Куулар, Буян Бестак, булочка талазында Алдын-кыс Хомушка, Өнермаа Аймаа, Аяна Ооржак, кондитер цехинде Марина Ондар, инженер-механик Мартый-оол Арапчын, Лариса Решетникова, ол ышкаш Алдын-кыс Саая, Долбан Сүге-Маадыр, Эдик Түмен, Субудай Куулар, Чингис Лама оларны мактавас аргажок. Хлеб комбинатында колдуу аныяк-өскөн хаара туттунган. 2013 чыл биске дыка дүжүктүр чыл болган. Бүдүрүлгелер черинден аныяк оолдар, кыстар таныжып, барык 6 кижиниң кудазын эрттирген бис. Бүдүрүлгениң ажил-ижи дыка чымыштыг. Ынчангаш аныяк өг-бүлелерге садикти ажиткан, эртенги үеде уругларын эккелгеш, кезээ чанарда ап алып эптиг байдалды мында тургускан.

Шагдан тура ажилдап келген хоочуннарывыс ам-даа ажилдап турар. Надежда Михайловна Мартина он сес харлыында маңаа ажилдап келген, ам 50 чыл чедип турар. Виктор Иванович Зыков, Валентина Григорьевна Александрова хөй чылдарда ажилдаан. Ындыг улуг назылыг улустарывыс хөй, оларны хүндүлөп, боттары-ла шыдаар болза, ам-даа ажилдап, чурттаарын күзээр мен. Олар ажил чок олуруп албас дээрзин билер мен.

Аныяктар салым-хуузу маңаа доңнап, өг-бүлелер болуп, быжыг найыралдыг чурттап, ажилдап турар. Хлеб комбинатының бүдүрүлгези оларга чаглак, шуглак ышкаш эргим. Кижилерниң салым-хуузу удуртукчу-дан кол хамааржыр. Удуртукчу болуру берге. Мында чеже ажилчыннар бардыр, ынча кижиге сагыш човаашкын, деткимче херек. Амыдыралга хеп-хенертен чүү-даа тургустунуп келир. Кудай-дой, өлүм-чидим, аарыг-аржык. Кижилер бүрүзү аас-кежиктиг, ажилдыг, дыштыг сеткилдиг болурун күзээр-дир мен — деп, Вера Владимировна ие сеткилден чымчак сагыш човаашкынын илеретти.

Дээди эртемниг херээжен удуртукчу Вера Владимировна — езулуг төлөптиглерниң одурунда. Чүс хире ажилчын олуттарны быжыы-биле

тургузуп, оларны башкарып, чаартылгаларны кылып, Кызыл хоорайның чурттакчы чонун амданныг, чаагай далгандан кылган чемнер-биле хандырып, коллективтин хүндүткелин чаалап алган. Ооң, шынап-ла, дузааргак, сагыш човаачал чоруун үстүндө чижектер бадыткап турар. Чүгле ол эвес, деткимчезин чонга көргүзүп, буянныг чоруун бо-ла улуска көргүскөн чоруурун хөй кижиден дыңнаан мен. Езулуг

буянныг сеткил, чонга ачы-дуза чедирилгезин кылырын Вера Владимировна кажан-даа утпас. Ол езулуг энерелдиг сеткилдиг дузааргак ава.

Торттар кылыр цехке келдивис. Цехте ажилдап турар аныяк уруглар ажилына бердинген, кызымак. Ооң ишти арыг-силиг, делгем. Чаагай чыт думчукка келир. Печенье, пряник, торт быжырып турда, мергежээни кончуг, алды аңгы хевирниң пряниктерин көргүстү. «Ону кылыры берге бе?» — деп айтырыгга Өлзеймаа Торжу дораан харыялады: — «Чок, берге эвес. Кижиниң бодундан хамааржыр. Мен ол бүгүнү сонуггал-биле кылыр-дыр мен» — деп хүлүмзүрүп тур.

Сайлык Доңгак, Адыя Эренчин быжырган торттарын чаа-ла эзип доозупкан. Кежээки быжырган чүүлдерин даң бажында садыгларга кириптерге, безин чыды олчаан келир. Ийи бригадада 6 кижиле ажилдап турар. Аш-чемни чаагай кылдыр быжыраарына олар мергежээни. Оларның ажилга кызымаан, кежээзин технолог Лариса Леонидовна Решетникова чоргаарал-биле чугаалаар.

Бүдүрүлгениң бажыны улуг, делгем, чырык болгаш, ажилдакчыларга болгаш ажилчыннарга бүгү байдал таарымчалыг. Харын-даа ажилчыннарның уруглары садик-биле хандырттылган. Ында 50 ажыг бичи чаштар кээп турар. Бүгү-ле херек документилери бар, санитарлыг хайгаарал төвүнге хыналданы чоруткан. Мында ажилдап турар улуска кончуг таарымчалыг, ажил шагының соонда уругларын алгаш чана бээр. Удуртукчу чаа-чаа аргаларны ажыглавышаан, бүдүрүлгезин ам-даа бурунгаар хөгжүдөр сорулгалыг ажилдап турар. Кызылдың хлеб комбинатының директору Россияның көдээ ажил-агый яамызының Хүндүлел бижиниң эдилекчизи Вера Владимировна Хертек аас-кежиктиг ава, кырган-ава. Вера — Бүзүрелин чонга шынзыдып, алдар-атка төлөптиг болуп, Иелер хүнүн бедик көдүрүлүшкүннер-биле уткуп, чонну шынарлыг хлеб-биле хандырып турар.

Буянныг сеткилдиг ава, удуртукчу Вера Владимировна Хертек күзелениң одун көзөп, чонга бараан болуп, кижилерниң хүндүткелин — Вера — Бүзүрел дээн адынга бадыткалы-биле көргүскөн.

Лидия ИРГИТ,
чогаалчы, журналист.

Аваның чагыы

ӨӨР-ӨНЕР ЧОРУҢАРАМ

Ие кижиле бо чырык өртемчейге аж төлүм бодараткаш, ынай чажында кар салбайн камгалап, хатка-соокка алыпайн, отка-көске кирибейн, мандыды өстүрүп каар. Ажы-төлү элээди назар чеде бээрге, чагып-сургап, эки аажы-чан кижизидер. Олар аныяк-чалыы апаар төлөптиг кижилер болзун дээр, чагысүмезин авазы бээр.

Оглум, кызым, уйнуктарым, дуңмалар база кенээттерим, күдээлеримге чагыс-сүмез солун арнын дамчыштыр берип, идегел илередикседим. Авам хөйүнү хөөрзэн-дир дартык сеткил бодавайн, кичээнгеилг номчурун дилеп ор мен.

— Улуг уйгуга алыспаңар, ал-бодуңар чирсергек, сагыш-сеткилиңер чырык чорзун.

— Улуг-даа, бичи-даа улусту деңге көрү оларга дуза кадып, өрү тыртып, эвилең-ээлд чангыг болуңар. Улугларга хүндүткелди бичиилерге үлөгерлиг чоруңар.

— Далаш-шолук хорадаачал, даамай пөр болбаңар. Тыва улустун «Отка-көске дүшпү болза, орлан-шоваа оол дээр, аксы чыда бербес болза, ааспырак эвес кыс дээр» дүлөгер чугаазының утказы ханы.

— Кыштын соогунда-даа, чайның изиинде даа аалыңарга үнген-кирген чонуңарга изи соок шайыңарны кудуп, аяк чемиңерни сөңн чоруңар. «Арга киргеш, саат дайнар, аал келгеш, аяк эрни ызырар» деп үлөгер домак сөглээн болгай.

— «Чаңгыс көзөк отчуг болбас, чаңгыс кижиле күштүг болбас» деп буруңгу өгбелер шыны чугаалаан. Араңарда эптиг-демниг болу болзуңарза, аас-дыл, кара сагыш, хоп-мө силерге доктар болбас.

— Эң чугула чагыым. Аас-дылдың, кем херектиг үлөгедиглерниң үнер уржуу — арага. Арага-дарыдан шеглеттинип чоруңар. «Араганың кырыңа чүгле чам үнген» деп үлөгер домакта чиге айыткан. Чонуңар мурнуңа чам кылдыр көстүп, арага-дарыга дүлдүңү өлүрүндө кичээниңер.

— Делегейде дески чүве каяа турар. Өскөлерниң сеткилин өршээп билип, чүрээңер-биле сүмележип чоруңар. Амыдырал-чуртталга, аас-кежик ынчан ала-чайгаар аайлажыр.

— «Угун салгаар, соон хынаар» дээр болгай «Ава чагыын ажырып болбас, ада сөзүн утту болбас» деп чонун мерген үлөгер домаа бар.

— Дуңмаларыңарны өөредилге, ажил-ишк углап баштап, чагып сургап чоруңар — акы, угба чөңгелер, честелер. Бистерниң сеткиливис ханыңыңдан идегелдиг дилээвис-тир.

Өлө-дайга ушкажыңар,

Өөрүп, өршээп чурттаңарам.

Өөрүгүн өзүңер-ле,

Өөр-өнер чоруңарам.

Борбай ӨЛЗЕЙ,

улуг назылыг хоочун башкы.

ТР-ниң алдарлыг артисти
Вероника Чоодуга тураскааттым

АЯН ЫРЫҢ КУТТУЛУЗУН-НА!

Дыңнап ханмас чараш, өткүт, хоюг үнүт, Тывавыстың айлаң-куш дег ыраажызы, Сыгырга дег, сырынналдыр бадырага, Сыннар эдээ чаңгыланып, улажы бээр.

Айлар, чылдар улай шуужуп эрте берген. Ам бо хүнде алдан бештеп алдың, эжим. Ажил-ишке, арат чонга бараан болуп, Амга чедир аян ырың ырлап чор сен.

Ава кижиле ажил-ижин база кылыр, Анаа черле олут орбас, эрестиг сен. Ажы-төлүң, уйнуктарың азыражып, Ам-даа сергек, омак-хөглүг чурттап чор сен.

Алдан бештээн эживиске байыр түдүп, Ам-даа улам чогадыкчы ажил-ишти, Чедишкенин, сайзыралды күзевиишаан, Черге чедир мөгейдивис, эргим эжим.

Амы хууда амыдырал-чуртталгаңа Аас-кежикти, өөрүшкүнү күзеп тур бис. Ам-даа бистиң чонувуска бараан болуп, Айлаң куш дег, аян ырың кутулзун-на!

Галина МОНГУШ,

Кызыл хоорай.

Иелер хүнүнгө

АМЫДЫРАЛДЫҢ АК-КАРАЗЫ

Бүгү-делегейниң херээжен-хүнү март 8-ке немештир 1998 чылдың январь 30-де Президент С.Н. Ельцинниң №120 Чарлыын буугаар Россияда «Иениң хүнүн» ноябрь айның сөөлгү улуг-хүнүнде байырлаарын доктааткан. Ол дээр-не Ие кижиниң күш-ажылын, ажы-түлүгүне кичээнгейин, ынакшылын беди-биле үнелеп турарының арчизи-дир.

Ие, ава кижилер колдуунда-ла уруг-чүе дээш карак безин шиммейн, аарып-аржаанда хондур-даа болза, ич-айгаар онзагай күчүлүг болгай. Эл-чүе, бо хүнгү сайзыраңгай, онза үеде иезинге кагыдыркан, өскүссүрел, чоруур ийикпе азы иезиниң чыгыш-кассыдышкынын чедир албайн, тен сагыш-сеткили соой берген элээр база бар. Оларның ишти-хөңү сар-орурун көрбейн-билбейн турар эвес ил база нитилелдин бир аарышкызы, үгү ышкыжыл.

Ава чон байдус-биле харылзаалыг, чер ажил-агыйлыг чораан бол-баштайгы салгалдың кижилери байлак сеткилдиг, ажил-ишке ынак, ыралдың дөзү күш-ажылда деп болганындан, уруг-дарыынга бот-үлегер болбушаан, шын орукче чорааннар. Бо үелерде хоорайда турар элээдилер өгбелериниң чаагай алдары, улусчу кижизидилгенден чыдып каап турар. Оларның ада-иелери оглунуң азы уруунуң ынче сагыш салыр үе-шагы чок, а чүгө акша берип каарга ол-ла одаар. Бо-ла бүгүгө өг-бүлениң от-көзү болуп чоруур херээжен иң башкарылгасы, киржилгези дыка үзалыг. Кыс уругларын авазы эрте дан-на төлөтпиг, угааныг кылдыр ээр. Амыдыралга чиик сеткилдиг с дугайында ханы угаадылганы дирип чагыыр.

А кижилер оглун езулуг бүдүштү, туруш-

туг болурунга белеткеп, аал-чуртунуң ат-алдарлыг камгалакчызы кылдыр бүгү на-зынында билиндирип кээр ужурулуг. Амгы чамдык аныяк кыстарның угаан-сарылы, салым-чолу аажок берге байдалда деп чүве хүн бүрүнүң амыдыралында көстүп турары билдингир.

Иелер хүнүнде аас-кежик, өөрүшкүнү Тываның бүгү иелеринге йөрээвишаан, чуртталганың кажан-кезээде адырылбас ак-каразын деңге чуруп шенеп көрейн.

БОЖУУР-БАЖЫНДАН ХАЙГААРАЛ

Аа өршээ, Бурганым ай,
Алгы-кышкы, ыы-сыылыг
Аныяк ие, дунун божуп чиигеди.

Хирнин кескеш, чөргектээштиң

Хилинчектен адырылган күжүр ава
Даңны атсы эди аарып, шылаанындан
Даамчырап, шаа төнүп удуй берди...

Сүртенчидир ыглагылаан «олчазын» ол
Сүзүглөп каап, тариназын чугааланып
Чараш йөрээп, кассыдышкынын

Чалбаргылап, тейлей аарак
Сүттүг шайын хайындыргаш,

Сүүзүнүг чемин туткан кижилер-даа чок...
Аш-чем ишпээн, божаан уруг
Аа сүдүн эмзирер дээш, эмиин нугаан.

— Анчыын але, сүдүм чүге
Арай муңгак эпчоксунуп, чажыртынып,
Аргажоктан хөрээндиве чыгыш турдуп,
Аакталган оолдун аксын дуглап орган.

Эмнелгеге чыткан өйдө черле ындыг,
Эриг баарлыг тыва улус сартыктажыр.
Хөөкүй кыска эптпиг-чөптүг
Көгүде аарак сүдүн дүжүр чөмгөргөннер.

Кадыгандыр бодангаш-даа чеже
Карак чажын бүлдеңнедир чеже төгөр.
Аалынче чанар шаанда аныяк ие

Арны частып, ишти-хөңүн сөглөп орган.
Ынакшылдан, чуртталгадан

Ырак суурда авамга-ла дүрген чедейн.
Ажы-төлдүг, алган эштиг бужар оолга
Ала-караам суун төндүр мегелеттим.

Өскүс арткан уйнуң кызын өстүрүп каан,
Өле баштыг кырган эне хомудалы
Өглүг-баштыг, өөдөжөк сиилең эрге
«Өттүр дегген», хинчээн көрүп

КОЖАЗЫНЫҢ ХАЙГААРАЛЫ

Айыыл-халап ужурундан аныяанда
Ашаа оолду ажаагаштың
Тудугжулар «общазының» өрээлинге
Тумат-оолду Таня чааскаан

Чаптанчыгбай түрөвейн өссүн дээштиң,
Чамга-хирге дээртпейн, кызып чорду.
Ажылга-даа өөрөтпейн, аяк-сава

Аагайлап, чассыдып-ла чораан чүве.

Элээди бооп өзүп келгеш, элдеп турду
Эки чүүлче чүткүлү чок, мойнун долгаар,
Чалгазындан арай деп-ле

Чадарда-ла шимчеп чораан
Карак-ла бо, бир-ле чазын даайы келди,
Хамык чүве чоорту-ла өскерилди...

Чээни оолду кижизидип, сургап тургаш,
Шеригдиге сеткил ханган үдеп кагды.

Идегелдиг даайының дилээ-биле
Ийи чылды түвексинмейн үзе тепкеш,
Тапты кончуг, хүндүлээчел,
Таныттынмас чараш оолак чедип келди.

Аас-кежик, буян-чолду аңаа шаңнаан
Авазынга күдүк басып бараалгады...

Амыдырал, келир өйүн шиитпирлеп,
Ажылдаксаар күзөлдөрдүн сөглөп турду...

АМЫДЫРАЛ УЛАМЧЫЛААР

Делегейниң диптеринде чоннар-ла хөй
Деңнеттинмес аймак-сөөктүг,
Адырылбас, өскерилбес ниити демдээ —
Ава кижилер төлүн чаяап, бодарадыр.

Чаяаттыгган ынакшылдан төртүттүнген
Чаптанчыг, чаш салгалдарым

Ажы-төлдөн айыыл, хамчык
Аваларга оожургал ында болгай.

Кызымаккай, уран-шевер, уян, кээргек
Кыстарымны мактап, чөптөп,
«Орлан-шоаа, кезээ,

Оолдарымга чагыг-сүмем хилис
Оолдарымга чагыг-сүмем хилис
Оолдарымга чагыг-сүмем хилис
Оолдарымга чагыг-сүмем хилис

Авазының, ачазының чоргаарланыр
Аас-кежик, ынаныжы, ынакшылы —
Амыдырал узун оруун уламчылаар
Аалындан ужуп үнген кушкаштарым.

БИЧИИ САЛГАЛДАРГА
ЭНЕНИҢ ЧАГЫ

Төрүттүнгөш, өскөн чуртуну Тыва боорга,
Дылың тыва болбайн канчаар,
Бичии салгал.

Авайыңның аа сүдү катый сиңген
Азарганчыг бичииңден-не дылың өөрөн!

Дыңгылдайлап, хөөмейлээр, уян хөөнүг
Тыва дылың дыңнаксанчыг, магаданчыг.
Өртемчейниң өске аймак чоннарынга
Өпей ыры сагындырар, тааланчыг дээр.

Кыңгырт кынныр коңгулурунун
Кылаң суг дег арыг, чараш эртинер-дир.
Болур-болбас хайнакташкан

Бокталдырбайн төрөөн дылың
Бокталдырбайн төрөөн дылың
Бокталдырбайн төрөөн дылың
Бокталдырбайн төрөөн дылың

Нина СЕРЕНОТ.
Кызыл хоорай.

ЧУННАРНЫҢ ДЫШТАНЫЛГАЗЫ

ЭРЕСТИГ-ЛЕ ЭНЕЛЕР

“Серебрянканың” удуртулгасы
Амгы чамдык аныяк кыстарның угаан-сарылы,
салым-чолу аажок берге байдалда деп
чүве хүн бүрүнүң амыдыралында көстүп
турары билдингир.

Иелер хүнүнде аас-кежик, өөрүшкүнү
Тываның бүгү иелеринге йөрээвишаан,
чуртталганың кажан-кезээде адырылбас
ак-каразын деңге чуруп шенеп көрейн.

Бөлүктө-ле беш кижилер, ниити-
е дөрт команда. Бөлүк бүрүзү
ат-сыптыг, удуртукчулуг. Оюн-даа
н. Башкарыкчы магнитофонга
нүн эге ноталарын ойнадыпкаш,
садыптары билек, киржикчилер
н адын тывар дээш, хөлзеп-ле
р. Бөлүк бүрүзү өскелерин мур-
журлуг. Ол үеде киржикчилер
да шөлзөн олулар улус чок,
үрүзү бүдүү думчуктаан, чам-

дыктары иштинде ол аялганы сымыра-
нып-даа турар-ла. Элзэн үе эрткенде,
дүрген болгаш шын тыпкан командалар
илереп келген. “Тывынгырлар” биле
“Хөглүгбейлер” командаларының тып-
кан ырыларының саны дең болган. Ка-
йызы-даа он бир-он бир ырыны тыпкаш,
мөөрейниң тергиннери болуп шылга-
раан. Тиилекчи ийи команданың кир-
жикчилеринге мөөрей үезинде ойнадып
турган ыры бүрүзүн көрүкчүлөр мурну-
га бараалгадырын жюри кежигүннери
дааскан. Оларның назы-хары дөгүй
берген, шупту даянгыштарлыг-даа
болза, ындазында черле омак-сергээ
дегет. Элдеп чүве чүл дээрге оларның
аразында чаңгыс-даа эр хиндиктиг кижилер
чок болган.

Энелер аныяк-чалы чоруур шаанда
бүгү чуртка негтереп турган “Москва
чоогунуң кежээлери”, “Ашактыгга ынак-
тыр мен”, “Мени адап”, “Ой, цветет
калина”, “Ыраажы кыс”, “Сөзүм утпа”,
“Улуг-Хемим”, “Чымчак салгын”, “Дидим
салгын”, “Дамчыг, салгын” дээш оон-даа
өске ырыларны ырлажы бээр, олар-
ны көрүкчүлөр деткип, кады ырлажып
турганнар. Дыка-ла онза, хажызынга
турган кижиниң безин сеткил-сагыжы
дойлуп, хей-аады чайгаар-ла көдүрлүп
кээр чүве болган. Залда чыылган чоннуң
аразында кижилер бүрүзүнүн шырайларын-
да хүлүмзүрүг чайнаан, ырлап-шоорлап,
бот-боттарын хүндүлөжүп, катап-катап
ырлажы бээр, аныяксыды дам барып,
карактары кыптыгып-ла турарлар...

Оон мурнунда шала муңгаргай олу-
рган кижилериниң арын-шырайлары чы-
рып, чугаа-сооду дыңзып, оюн-баштак-
биле холужа берген. Ындыг өйдө чанар
бодал кижилер бажыңга канчап кирер боор.
Харын-даа хуусаазын узадып турарлар
бар. А олар бөклөргө чыгып берген-
де, омак-сергээ, ажык-хөглүү дам баар.

Үжөн ажыг энениң кайы-бирээзиниң
адын тускайлап бижири арга чок. Олар
шупту бир дең, чаптанчыг, чараш бол-
дур эвесле. Чурттап эрткен чылдарында
чоргаарланыр, чежемейниң аска-
бүскөк-даа болза, оозунга чалынмас,
ишти делегейиң делгем, сагыш-сеткили
байлак болгаш, амыдырал-чуртталганы
сайгарып билдирлер.

Оюн-толгала адакталып турда, эне-
лер кожомыктап мөөрейлешкеннер:
Алдан харны харлаза-даа,
Аныяксыг энелер бис.
Ажыл-иштен салдырмай,
Ам-даа хөйүн кылыр бис.

Чеден харга четсе-даа,
Черле шору кыстар бис.
Танцы-самны тепкештиң,
Таалап, дыш ап оор бис.

Сезен харга четсе-даа,
Сестир бодал бисте чок.
Ажы-төлдү, уйнуктарны,
Азыражып чору бис.

Элдек болгаш шиитпирлиг
Эмчилер-даа шыдаар-ла.
Холдар, буттар, чүстөр аары
Колдуунда-ла арлы берди.

Сериин салгын эстеңнээн,
“Серебрянка” онза-ла.
Сесерлиинге агаарлап,
Селгүүстээр, солун-на.

Каас-чараш чурумалдыг
Каа-Хемниң эринде
Кайгамчыктыг курортка
Кайыын-даа бол, чедип кел!

Сөөлгү куплетти ырлажып доозуп
тура, “демнивиисти көрүңер даан”
дээниг, холдарындан четтинчипкеш,
сценаның баарында мөгөйг кылып
турда, чыылганнар шупту туруп кээп,
динимтиг адыш часкаашкыннары-би-
ле оларны депкип, “Эр хейлер!” дижи-
п турганнар.

Серен БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ШҮЛҮК КЫДЫРААЖЫНДАН

АВАМ ЫШКАШ
ҮНЭЛЭЭР МЕН

Эрге-хоойлу солчуп турар шагдагы ол
Эрткен вектиң төңчүзүндө үелерни
Эргий бодап, карактарга чуруптарга,
Эриг баарым ажыш кыннып, саргыг бээр-дир.

Ынчан көңүс бичии чораан үем чүве.
Ылап дыка нарын, берге үе чүве.
Ындыг өйдө бергелерге торулбайн,
Ынак авам бисти черле човатпайжы.

Үске хаарган далганнын эзип алгаш,
Үлей доорааш, аяктарга шыгыдып бээр.
Ынай бичии бистерлерни аштатпас дээш,
Ынак авам чөмгөрип каар чораан чүве.

Шыгжамырда эргиндилер арты-биле
Ылап шевер холу-биле хептер даарааш,
Чыккылама кыжын бисти доңурбас дээш,
Ынак авам хепкерип каар чораан чүве.

Авам-биле иелерни деңнеп ора,
Авам ышкаш, оларларны үнелээр мен.
Чүге дизе олар база ием ышкаш,
Чүлүг сөстүг, эриг баарлыг кижилер-дир.

ТЫВАМ КЫЗЫ

Авазының изин иззэн салгакчызы,
Авазы дег, бөдүүн болгаш кижизиг-даа.
Аалыңга аалдап келген аалчыларын
Аяк шайлыг уткуп алыр Тывам кызы.

Холдарының кылбазы чок, тутпазы чок,
Хостуг өйдө анаа черле олурбайн,
Шеверленип, ажил-ижин кыла бээр,
Шевергени кедергей-ле Тывам кызы.

Торгу-маңнык идик-хевин кедип алгаш,
Узун чажын чавагалап өрүп алгаш,
Таңды эдээ шыктыг шөлге самнай бээр,
Уран, каазын кижилер кайгаар Тывам кызы.

Делгемнерни эргип чордум, көрүп чордум.
Делегейде сен дег кыстар ховар чорду.
Экер-эрес тыва эрниң эргим эки —
Эриг баарлыг, уян ырлыг Тывам кызы.

Григорий КЫЛЫН-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

Алдар-ады ажил-ижинде — авалар

Сайгарлыкчы

ӨГ-БҮЛЕ ОДААНЫҢ
КАДАГАЛАКЧЫЗЫ

Дарисю Данзурун — Кызыл кожуунун Кур-Чер суурда "Саян-Даа" көдээ ажил-агыйының удуртукчузу. Бүдүрүлгениң сүттен кылган аш-чемин республикада эки билир апарган. "Саян-Дааның" аш-чеми шынарлыг болгаш каш янзы: сүт, эжегей, быштак, өреме, курут, чөпек, божа, саржаг...

Чыл келген тудум сайгарлыкчы ажил-агыйын калбартып, сайзыраарының чаа угланышкынын дилеп турар. Ол бодунуң кызымаккай ажил-ижи-биле республиканың экономиказынга үлүг-хуузу кирип турар сайгарлыкчыларның бирээзи.

Дарисю Ивановна чедишкениң удуртукчу болурун аңгыда, үш ажи-төлүнүң ынак авазы, өг-бүлезиниң одааның езулуг-ла кадагалакчызы. Улуг

тер хүлээп алырынга белен. Хеймер оглу Шиметей Москвада дээди өөредилге чериниң 2-ги курсчузу. Ол программист мергежилди шилип алган.

Кырган-авазының уйнуу Соруктуг хүрежиринге ынак. Дарисю Данзурун — уругларын бичиизинден тура күш-ажылга өөредип, өгбелеривистиң езу-чаңчылдарын дамчыдып чоруур буянның ава, кырган-ава.

Энерел сеткилдиг удуртукчу ие чылдың-на республиканың херээженнер чөвүлелиниң эрттирип турары "Школаже белеткениринге дузалаш", "Шиви адаанга белек" ачы-дуза акцияларының идепкейлиг деткичизи. 2016 чылда Дарисю Ивановнаның эгелекчи саналы-биле кидис салырынга мастер-классты эрттирген. Чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелин чаалап алган ажил берикчизи.

Дарисю Ивановна Тываның херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү, Россия болгаш республика чергелиг "Чылдың херээжен директору" мөөрейлерниң тиилекчизи. Регионнар аразының "Тыва-Экспо", республика чергелиг "Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө" делгелгелериниң киржикчизи.

Удуртукчу

МААДЫР-ИЕ

Людмила Ондар — ТР-ниң ХБАБ эргелелиниң Сүт-Хөл кожуунда удуртукчузу. Ол — ажилынга езулуг-ла бердинген ие. Ооң улус-биле чугаалажып билирин, мурнунда салып алган сорулгаларын эчизинге чедирерин, улусту хаара тудуп, демнештирер чаңныг дээрзин коллегалары чугаалап турар. Чаңгыс чер-чурттугларының болгаш коллективиниң хөй-ниити амыдыралының идепкейлиг киржикчизи.

Маадыр ие үш оолду, беш кысты кижизидип өстүрүп турар. Ийи оолу биле бир кызы дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин доозуп алгаш, мергежилдериниң аайы-биле ажилдап турар. Ийи уруу студент. Хеймер оглу шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Бичилери Суг-Аксы ортумак школазының 7-ги биле 9-ку класстарының өөреникчилери.

Бедик аттың эдилекчизи Людмила Дембиловна удуртукчу-даа, ава-даа мергежилдеринге четтигип турар энерелдиг ие.

на орук ажил-агый адырынга 43 чылдың нүүрүндө ажилдап келген. 2003 чылдан эгелеп амгы үеге чедир Федералдыг орук агентилелиниң федералдыг күрүне албан чери М-54 «Енисей» автомобиль оруунуң Тыва Республикада эргелелиниң планнаашкын болгаш экономиктиг сайгарылга килдизиниң начальниги. Ол федералдыг М-54 оруктуң шынары чылдан чылче экижип турарын демдегеп, ооң угланышкынын барыын талаже өскерткени республиканың келир үедө экономиктиг хөгжүлдизинге улуг идигни бээр дээрзинге бүзүрүп турар.

Надежда Ивановна бир уруглуг. Ол Абакан хоорайда амыдырап-чурттап турар. Ава уруун бурунгаар көрүштүг, эрес-кежээ, ажилгыр кылдыр кижизиткен. Уруу-биле ооң харылзаазы эжишкилер дег, бүгү-ле чүүлдерни ажит-чажыт чок чугаалажыр чаңныглар. Уйнуу Даша 13 харлыг. Кырган-авазы ооң үлегер-чижек алыксаар ынак кижизи. Уйнуу чеже-даа ырак черде чурттап турза, кырган-ава телефон дамчыштыр оозун эргелдип, чассыдып, оожургадып, деткип, арга-сүмезин кадып турар.

Надежда Гавриленко орук ажил-агый адырынга ажилдаан үезинде бодун бедик дуржулгалыг экономист кылдыр көргүскен. Ынчангаш ооң ажил-ижи бедии-биле үнелеттинген. Ол «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы», «Күш-ажылдың хоочуну» деп хүндүлүг аттарның, Федералдыг орук албанының Хүндүлел бижиниң база оон-даа өске шаңналдарның эдилекчизи.

Шончалай ХОВАЛЫГ белеткээн.

Иелер — хамааты камгалалда

ШИМЧЕНГИР АЖЫЛДАКЧЫ

Чойганмаа Петровна Бышкак-оол Тываның хамаат камгалал болгаш онза байдалдар албанында ажилдап беш чыл болуп турар. Ында ол бүдүрүлгө-техникалыг хандырылганың төп скар килдизиниң эргелекчизи. Даандырган ажилынга хамаат салгалыг, дыңнангыр, шимченгир ажилдакчы.

Ол кээп турар болгаш чорудуп турар корреспонденция учедун болгаш ажил-албан документи-лериниң кадагалалыг гежилди-биле чорудуп турар. Документация материалдар эртип турар чорудуун харап, ооң күөсүлдезинге трольду үе-шаанда кылар.

Чойгана Бышкак ажилдап турар коллективтин хүндүткелдиг, хөй-ажылының идепкейлиг жикчизи. Ол дөрт ажи-төлүгү кижизиткен бодун амгы үедө 4 уйнуунуң эдилегизинге дузалажыр. Ажи-төлүнүң бодун уйнуктарының ынак ажилы кырган-авазы. Улуг оглу, экономика болгаш эрге-х

техникумун «маркетолог» мергежилдиг дооскаш, амгы үедө сөөртүлгезинде хуу сайгарлыкчы болуп ажилдап чоруур. дары Артыш, Аржаан — студентилер, хеймер уруу Анюта — класста өөренип турар.

АЯННЫГ КИЖИ

Аяна Петровна Ооржак Өвүрнүң Торгал төрүттүнген, амгы үедө ТР-ниң хамааты камгалал болгаш онза байдалдар албанында ажилдап турар. Оонунда Эртемнер академиязының Сибирь салбыры Тывада килдизинге (ТИКОПР), Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга, Кызылдың Төлээлекчилер хуралында, мэрияга, Юстиция яамызынга ажилдап чораан.

Ол-ла бүгү ажил-чорудулганың үезинде бодун мергежилдиг юрист кылдыр көргүзүп шыдаан. Аяна Петровна хөй Хүндүлел бижиктерниң, «Маршал Василий Чуйков» медальдың эдилекчизи, 2016 чылда «Тыва Республиканың эң дээрэ юризи» деп мөөрейниң тиилекчизи, 2017 чылда «Хамааты камгалалдың 85 чылы» деп юбилейлиг медаль-биле шаңнал.

Аяна Петровна Ооржак дөрт ажи-төлдү база өскүс үр өстүрүп кижизидип чоруур, үлегерлиг, сагыш човангыр эки уругларының бирээзи чажындан инвалид, ийизи ам-даа би Ажилында-даа, амыдыралында-даа кызымак, шыдамык, ышкаш аянның кижизи.

АРЫГ-СИЛИГНИҢ ЭЭЗИ

Альбина Маадыр-ооловна Мирчин Тыва Республиканың хамааты камгалал болгаш онза байдалдар албанының бүдүрүлгө-техниктиг болгаш материалдыг хандырылга килдизинде аштакчының ажилы сеткилдиг күүседип турар. Ол ында ам 10 чыл ишти ажилдап, албан чериниң оран-савазының ишти арылыг болурун күш-ажылы-биле чедип ап турар.

Ажилында кончуг харыс-салгалыг, эш-өөрү-биле эптиг-иыралдыг. Кандыг-даа байдалда бодун туттунуп билир, экир-дузаарга. Коллективиниң хөй-ниити ажилдарына идепкей-киржип чоруур. Кызымак, ажилы дээш Тыва Республиканың хамааты камгалал болгаш онза байдалдар албанының Хүндүлел бижиктери-биле шаңнадып, мактаган. Ол Тываның хүндүлүг база болуп турар.

Альбина Маадыр-ооловна ажи-төлдүң иези, 4 уйнуктары кырган-авазы. Улуг уруу Евгений Чимит-оол ТКУ-ну дооскаш, амгы үедө көдээ ажил-агый техникумунда физика болгаш информатика башкызы болуп ажилдап чоруур. Огу Айдың Александрович Базар Дозураш — студент.

Надежда ЭРГЕП белеткээн.

уруу Айлана ийи дээди эртемниг (англи дыл башкызы биле юрист). Амгы үедө авазының бүдүрүлгезинде кол юрист. Ортун кызы Елена "Кара-Чыраа" туристчи баазаның удуртукчузу. Эгелеп чоруур аныяк сайгарлыкчы авазының изин салгап, баазаже аалдап келген туристерге национал аш-чем кылырын, дүк салырын, инек саарын көргүзүп, туризм адырын сайзырадып турар. Амгы үедө ында 2 кидис өг турист-

Орукчу

АЖЫЛ-ИЖИ
ЧЕДИИШКИНИҢ

Надежда Гавриленко орукчулар өг-бүлезинге төрүттүнген. Ачазы Иван Гордеевич Кемерово облазының орук-тудуг эргелелинге чолаачылап, авазы Вера Ивановна аңаа-ла бетон-демир кылыглар килдизинге ажилдап турган.

Кажан Надежда 16 харлаптарга, өг-бүлези Тыва-же көжүп, турумчул чурттап берген. Тыва оларның ийиги төрзөн чурту болу берген. Тываның төнчү чок делгемнери, арыг суглуг хемнери, хөлдери, эм шынарлыг ар-жааннары-биле чор-гаарланып чоруурун ол чугаалаар.

Надежда Иванов-

Чогаадыкчы кезээ

ЧУРТАЛГАНЫҢ
АЯЛГАЗЫ

Ноябрь 18-те уран чүүл, ыры-хөгжүм тургаар чонга магаданчыг, онзагай келген. Ол кезээниң "буруулуг" кижиге. Тывада сураглыг композиторларның кезээ, педагог, концертмейстер, саяның болгаш Тываның композитор-эвилелиниң кезигүнү, чоокта чаа Тыва республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг аялгачызы деп атка төлөптүг болган Наталья Лопсан.

Наталья Лопсанның ады чүгле профессионал күүлөр болгаш культура аялгаччыларын билдирген эвес, тыва хөгжүм делегейин, чараш, лириктиг аялгалары-биле тургужун ээлей берген шылгааргай тор деп болур. Ол 30 ажыг дургузунда А.Б. Чыргалыг Кызылдың уран чүүлүнде башкылавышаан, 10 дургузунда Тываның паттыг национал хөгжүм-трынга хөгжүм талазын база концертмейстер-илдап чоруур. Ооң хөй а үре-түннелдиг, көскү аң чедишкени хөй. А алган улуг чедишкени үлү колледжиниң бирги Карина Ховалыг-биле Петербурга Бүгү-делегей "Звездная рапсодия" деп өр мөөрейинге 120 кир-азынга киришкеш, бирги лауреаттары болган.

Наталья Александровна а уран чүүл, хөгжүм, чы-биле чоок харылзаалыг өзүп келген. Ооң ада-иези кайызы-даа хөгжүмчүлөр. А-ның культуразының алдарлыг аял-Мария Монгушевна Лопсан бо хүннерге республиканың уран чүүл школазында ганындан тура) ажилдап чоруур. Ачазы Р. Ондарович хөйүнү ырызының дири-тура адырынга хөй чылдарда ажил-ян" ансамблиниң хоочуну. Чогаадыкчы ааның өг-бүлениң кызы бичиизинде-ле концерттерге, репетицияларга эде-тургаш, уран чүүл школазынча барып аңаа Виктор Георгиевич Баскаковтун ы-биле фортепианога өөренип, хөгжүм че эжиндирип кирипкен. Өөредилгезин ары-биле Новосибирскиниң музыка-инге 4-кү курстан өөрөнгөш, дараазын-оорайның М.И. Глинка аттыг консерва-а езулуг профессионал хөгжүмчү болур ди чеди алган.

Республиканың уран чүүл школазынга тургаш-ла, тыва аялгаларны аңгы-үм херекселдеринге күүседир ажилды гелзэн. Тыва улустун ырызы "Чашлы-омра биле фортепианога күүседир Иолбаным сен" деп ырыны ийи домрага чогаалдарын бижзэн. Ол ырыларның гелдезин ачазы ырлаан.

Чылда Вячеслав Альбертович Танов а Танованың "Оваа" деп шүлүүн эккел-

геш, ыры чогаадырын сүмелзэн. Кезек үе эрткен-де "Тыва радионун алдын фондузу" деп мөөрейге Надежда Шойгу ол ырыны күүсеткеш, дээди шаңналды алган. Оон эгелзеш-ле композиторнун чогаадыкчы хөй-ады көдүрлүп, ыры бижиер салым-чаяны оттуп, сураглыг база аныяк шүлүкчүлөргө шүлүктөргө хөй-ле ырыларны чогааткан. Бо хүнге чедир ниитизи-биле 150 хире ырыны бижзэн. Оларның чамдыызы чонга билдингир, сураглыг ырылар болган.

Композиторнун юбилейинге тураскааткан "Чурталганың аялгасы" деп чогаадыкчы кезээни көөр дээш, дөргүл-төрели, эш-өөрү, кол-легалары, мөгейикчилери театрның залын долу ээлепкен, юбилейниң аялгаларын дыңнаксааш, концерттин эгелзэрин манааш, четтикпейн адыш часкаашкыннары-биле уткуп турду.

Театрның сценазында маңган ак фортепиано-нун баарында юбилейин демдеглзэн компо-зиторунус олурупкаш тааланчыг, чараш аялганы ойнап эгелзэн. Аныяк ыраажы Саян Дембирел "Сылдызым сен" деп ырызы-биле чогаадыкчы кезээни ажиткан. Наталья Лопсанның чогааткан аялгаларын дыңнаарга, колдуу лириктиг, оожум,

Наталья Лопсан.

тааланчыг ырылар. Концерти тургусканы бир тускай. Ылаңгыя ийги кезээ дыка солун – сце-нада ыраажылар аш-чем делгзэн столдарда олурупкан, чаңгыстап үнүп ырлажып, вальстап турдулар.

Наталья Лопсанның чогаадыкчы кезээинге ТР-ниң үрер хөгжүм оркестриниң, Кызылдың уран чүүл колледжиниң хөйүнү ыры, "Азас" танцы ансамблиниң, ТР-ниң улустун артистери Станислав Ирильдин, Надежда Насылдың, ТР-ниң алдарлыг артистери Эльвира Докулактың, Луиза Мортал-оолдун, Борбак-оол Салчактың, Сайдаш Монгуштун, Надежда Кууларның, Сайлык Оммуунун, аныяк ыраажылар Сайза-на Сюрюннун, Артыш Сагаанның, Юниконун, Белланың, Аким Монгуштун, Алена Ондарның, театр артистери Аржаана биле Уран-оол Стал-оолдарның, Айдыс Даржайның чараш ырыларын, танцы-самын көрүкчүлөр кезээ дургу улуг сонур-гал-биле мага ханып көргөнгөн.

Юбилейин демдегледип турар композиторга Тываның Композиторлар болгаш Чогаалчылар эвилелдеринден, ТР-ниң культура яамызындан, Национал театрда болгаш уран чүүл коллед-жинде кады ажилдап турар коллективинден, уран чүүл школазындан, мөгейикчилеринден, дөргүл-төрелдеринден чылыг-чымчак сөстөрлиг байыр чедиришкени, белек-селек, боодал чечектер-даа үзүктел чок хөй-ле болган.

Алдынай СОЯН.

Чогаадыкчы кезээ.

Юбилей уткуштур

ӨӨРҮП ЧОР
МЕН

Улуг-Хем кожуунун Ха-йыракан ортумаа школазы бо хүннерде 75 чыл оюн демдег-леп турар. Тыва чоннун мер-ген угаады-биле "Көрбээни чок, көдүрбээни хөңз чок" деп чугаага чиге хамааржыр 75 чылдар. Бо чылдарның дургузундан төөгүлүг орукту эрттип, чеже-чеже удуртук-чулар, башкылар школага сүлдө-сүзүүн, чырык, чылыг изин арттырбаан дээрли!

1950-1960 чылдарга хая көрнүп, школаның ынчангы амы-дырал-чурталгасы-биле таныжып көрээлиңер. Үе маңы дыка дүрген-дир. Школаның тургустунганындан бээр 55 чылдаанын 1977 чылда, а 2002 чылда 60 чыл юбилейин эрттирген. Хоочун башкы эжим РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг аялгачызы Х.М. Шырап-биле "Улуг-Хем" солунунга чырыдып, эш-өөрлериниң өөредилгиг, дээштиг сактышкыннарын кириген чүве. 60 чыл болган юбилейлиг чылдың бүдүүзүнде "Башкы" сеткүүлүнүн аялгаччылары – кол редактор Н.С. Коңгар (аравыста ам чок) кол редакторнун оралакчызы С.В. Силиванова, сеткүүлдүн хары-салгалыг секретары Д.С. Монгуш олар-биле солун болгаш ажыктыг ужуражылганы школа эрттирген. Сеткил-сагыжывысты хөй-аът кирип, ажил-амыдыралывыс-ты үнелээнинге ажылывыс шап-кынчаан, чогаадыкчы тура-сору-к көдүрүлгөн. Совет Эвилелиниң Маадыры Тюлюш Кечил-оолдун адын бедик тудуп, школа коллек-тиви өөредилгениң чаа-чаа хевир-лерин дилеп, езулуг дилээшкениг турган.

Школавыска кожуун, респу-блика чергелиг мөөрейлер, көрүлдөр, слеттар, семинарлар, чогаадыкчы ужуражылгалар, уран номчулгалар удаа-дараа болуп турганы – ооң бадыйкалы.

2003 чылда "2003 чылдың Россияның школазы" деп атты чаалап, Россияның эки сан-ныг школаларының аразын-че кирдивис. 2004 чылда "Чүс чылдың школазы" деп атты ал-ганывыс утундурбас. Бо дээр-ге өөреникчилерниң, ада-иелерниң ажилчыннарының, башкыларның, удуртукчуларның тура-сору-ктуг, бедик көдүрлүүшкүнүг карак-кызыл ажылы-дыр. "Эки кылган ажил, элпеп читпес алдар" дижи-ле болгай.

75 чылдар иштинде Хайыра-кан ортумаа школазы чылдың-на доозукчуларын амыдыралдың делгем оруунче үдеп, Тывавыстың социал-экономиктиг, культур-луг хөгжүлдезинге боттарының төлөптүг үлүг-хуузу кирип чо-руурунга өөрүвезин аргазы чок. Белең чүве амыдыралда чок. Башкылары, ада-иелери-биле сүмележир, оларның чагылары тура-сору-кту чалгынналдырар, хайныктырар. "Ие сөзүн ижи-бол-бас, ада сөзүн ажырып болбас" деп чугаа ол-дур ийин. Сайгарлыкчы өөреникчиси Шыргай Шырапай төрзэн суурунда чонунга ажыктыг кафе ажыдып алган. Ол дээр-ге ооң кижилер дээш сагыш-човангыр сеткили-дир.

Аяна Ушлаң – 18 чыл бурунгаар биче бүдүрүлгени ажыдып, ажи-лын шапкынчыда берген. Тывага бир-ле дугаар тыва дылга кален-дарлар, чалапгалар, чарлалдар,

визиткалар (хүндүлел бижиктер) үндүрген сайгарлыкчы ол. Оларын үлөгер домактар, үлөгер сөстөр, шүлүктөр, ырлар-биле согажа-лап каан. Делгелгелерге кирип, Чазактың бедик шаңналдарын ап чоруур.

Башкы – ниитилелде эң-не бе-дик, чараш сеткилдиг кижилерниң бирээзи. Уругларның үзөл-бода-лынче, сеткил-сагыжынче чайгаар сиңниге бээр. Эртем-сургуулун доозуп, төрзэн суурунун школа-зында, уруглар садында ажилдап чоруур башкыларга, ыраккы Өвүр кожунда Хандагайты школазын-да англи дыл башкылап чоруур Чаяна Чамбаага, Кызылдың 16 дугаарлыг лицейинде "Эң тергил эр башкы" деп аттың эдилекчизи А.Дөкпер-оолга, ортумаа профес-сионалдыг өөредилге черлериниң салбырларының методизи База Топчага болгаш өскелерге-даа юбилей таварыштыр изиг байыр.

РФ-тиң өөредилгезиниң хүн-дүлүг аялгачызы хоочун башкы эжим А.М. Чаш-оолдун хеймер оглу, Шагаан-Арыг хоорайның ча-гырыкчызы Херел Уважа, Хоойлу-дүрүм органның доостурган өөреникчилеривис белең эвес, аажок делгем ажилды шилип ал-ганнар. Чамдыктарынга доктаап көрей: Чапай Коңгаа, Коңгар Тумат, Радик Даваа, Владимир Ху-нан-Кара, Мерген Тюлюш, Адыгы Маспың-оол, Юрий Ондар, Аль-берт Доржу, Алена Базыр-Талаа, Олег Эникпен. Онза байдалдар яамызының аялгачызы Чоча-гай Түмөн-оол. Шолбан Аракчаа, Вячеслав Адыг-Тюлюш (бистиң аравыста кайызы-даа чок, албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, мөчээнер).

Эмчи мергежилдиг буяныглар хөй. Ол дээр-ге Мочурга Бадаргы, Буян Бопуй-оол, Белекмаа Тюлюш, Мария Тюлюш, Чайзат Хапчы-оол, Омак Малбык-оол, Салчак Самир, Аяна Салчак дээш өскелер-даа. Надежда Очур – Тываның күрүне университетинде башкы. Ч.К. Бо-лат-оол база ТКУ-да көдээ ажил-агы эртемнериниң кандидаты.

Аяна Шойнуу – эртем шин-чилелдер институтунда эртем аялгачызы. Школага 6 класска өөренип тургаш-ла, бичии шин-чилелдерни эгелеп, музейге та-йылбыр ажилын кылып, келген аалчыларны магададып чораан. Ынчангаш школага өөренип чораан бүгү-ле эртемнери амыдыралы-га, ажил-агыинга кончуг чугула болган.

Башкы ажылынга улуг үлүг-хуузу кирип, эвээш эвес сал-галдарга билиин өргүп чораан, бистиң аравыста чок хайыралыг эш-өөрлеримни улуг хомудал бол-гаш муңгарал-биле сактыр мен.

Кижиге чүгле билиг эвес, а ону ажыглап билири, чүгле күзелдер эвес, а оларны чедип алырынга сорукур болуру база амыды-ралды баш бурунгаар көрүп би-лири, хүннүн сорулгаларындан даартагыны, соңгузу хүннүн со-рулгаларын ылгап билир билди-лиг чорук чугула. "Аас-кежикти ажил-биле чаалап алыр, актыг шынны демисел-биле бадый-каар" деп чаагай кыйгыны бистиң өөреникчилеривистиң билип ал-ганынга, мергежилинге ажыглап чоруурунга, сеткилимден өөрүп чоруур мен.

Эш-өөрүмге, ажилчыннарга, амгы өөреникчилеримге 75-ки юбилей-биле! Бо улуг байырла-ды чараш болгаш чылыг-чымчак эрттирерин күзедим!

Надежда ШАЛЫК,
РФ-тиң өөредилгезиниң
хүндүлүг аялгачызы,
хоочун башкы.

Прокуратураның медээлери

КЫЗЫЛДЫҢ МЭРИН
ТОРГААН

Мал өдээн арыглаар талазы-биле хоойлужудулганы канчаар күүседип турарының дугайында медээни бээр дугайында негелдени Кызыл хоорайның прокуратуразы республиканың найысылалының мэриязынче чоруткан.

Прокурорнуң негелдезин хоойлужудулгада көрдүнгөн хуусаада күүседир уjurлуг. Ону Кызылдың мэри Владислав Ховалыг кичээнге албайн барган.

Прокурорнуң кириген материалдарын Кызыл хоорайның суду сайгарып көргөш, хоойлужудулгада негелделерни күүсетпээни дээш, Кызыл хоорайның мэрин 2 муң рубльге торгаан. Судтуң шийтири хоойлу езугаар күш кирген.

Аяна ОРГУ,
Кызыл хоорайның прокурорунуң
улуг дузалакчызы.

ЧАДАГЛААН ЧОЛААЧЫ

Тожу кожуунуң чурттакчызы Бараан Кежик, 2017 чылдың август 12-де кежээкин 20 шакта Адыр-Кежиг – Тоора-Хем автомобиль оруунга «УАЗ-31512» маркалыг ав-

томашинаны эзирик мунуп чорааш, иштики херектер органның ажылдакчыларына туттурган. Ооң мурнунда база машинаны эзирик мунуп чорааны дээш, кеземче херээнге ол онаашкан турган.

Судка чолаачы Бараан Кежик бодунуң бурузун долузу-биле билинген. Ынчангаш ону суд 5 айга шенелдеге хосталгазын казып шийткеш, машина мунар эргезин 3 чылда казаан. Чолаачы Бараан амгы үеде чадаг базап турар.

Аяс ОЧУР,

Тожу кожуунуң прокурорунуң
хүлээлгезин түр када күүседип турар.

СООРА ТОМУЙЛААН...

Сүт-Хөл кожуунуң администрациязының аппарадының удурткучу – администрацияның херектер эргелекчизи албан-дужаал хоойлужудулга езугаар конкурстуг эрттирип томуйлаар албан-дужаал.

Сүт-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының 2012 чылдың апрель 11-де №14 «Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуун» муниципалдыг тургузгунуң хостуг албан-дужаалдарга конкурстар эрттирер комиссиязының дугайында» шийтири езугаар албан эрттирер уjurлуг конкурсту эрттирбейн, албан-дужаалга херээжен ки-

жини томуйлап, РФ-тиң хоойлужудулгазын хажытканы прокурор хыналдазының түннелинде илерээн.

Кожуунуң администрациязының даргазының 2017 чылдың июль 3-те № 115-РП Сүт-Хөл кожуунуң администрациязының аппарадының удурткучу – администрацияның херектер эргелекчизи албан-дужаалче ажылдакчыны өске албан-дужаалдан шилчиткен дугайында айттышканын күш чок болдурарының дугайында билдиришкенин прокурор судче кириген. Судтуң шийтири-биле прокурорнуң негелдезин долузу-биле хандырган.

Буян-Бады НУРЗАТ,

Сүт-Хөл кожуунуң прокурору.

ОРУК ӨРТЭЭН ТӨЛЭЭН

Прокурор киржилгезиниң соонда бир ажылдакчының дыштанылга черинче аай-дедир чарыгдаан оруунуң өрттэн бүрүнү-биле төлээн.

Тыва Республикада ХБАБ эргелелинң ажылдакчызының күш-ажыл эргелерин хажытканыга хамаарыштыр хомудалдыг дилээн Республиканың прокуратура органны хынап көргөн.

Албан чериниң удурткучузуңче ажылдакчы каш удаа билдиришкенин кирип турбуже, ол ышкыш шөлээ үезинде дыштаныл-

га черинче аай-дедир орук өрттэригдан акшазының орнун төлэ; көрдүнгөн РФ-тиң Күш-ажыл ко; 325 чүүлүнүң болгаш Тыва Респу; 2004 чылдың декабрь 29-та; Соңгу чүк районнарында бол; Республиканың аңаа деңнешти; леринде ажылдап болгаш чурт; кижилерге күрүне магадылал; болгаш компенсацияларының ду; №1054 УХ-1 Хоойлузунуң 9 чүү; гелделери турбуже, ол ажылдак; сациязын албаан.

Айыттыг чарыгдалдар; пенсациязы дээрге хамаатылар; ажылы дээш чогуур үезинде бол; хемчээлге алыр шаңалыңа ко; эргелерин сагырын ханды; күрүне магадылалы болур.

Тодараттыг хажыдышк; барымдаалап, Тыва Республика; курауразы албан чериниң удурт; негелдени кириген.

Прокурор киржилгезиниң с; ажылдакчының дыштанылга чер; дедир чарыгдаан оруунуң өрттэ; биле төлөп берген. Хамаатының; эргезин катап тургускан.

Белек М
ТР-ниң прокуратура
килдис пр

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Вашу рекламу прочтет
вся Тува на страницах
газеты «ШЫН».
«ШЫН» – газета,
которая распространяется
по всей
территории республики.
Т: 2-18-10.

Водительское свидетельство серии
В1 № 930241, выданный в 1993 году
Кызылским профессионально-техни-
ческим училищем № 1 на имя **Ондар
Хуреш-оол Херел-ооловича** в связи
с утерей считать **недействительным**.

Аттестат серии 17 АБ 0004319, вы-
данный в 2010 году школой МОУ СОШ
с. Кок-Хаак Каа-Хемского кожууна РТ
на имя **Тожю Начына Михайловича**
в связи с утерей считать **недействи-
тельным**.

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ
КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичии оолдар, уругларны өөредир-биле тыва
хүреш, сумо бөлүүнге хүлээп ап турар.

Бир айда өрттээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.

Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка
cheder.

База чиигелде кылдыр 8 катап бассейнге
халас эштир.

Тренер-баш-
кы: Баасан Андрее-
вич Баткар — Тыва
Республиканың Начын
мөгези, сумога спорт
мастери, оолдар ара-
зында Европа чемпио-
ну, сумога бичии оол-
дар аразында Делегей
чергелиг чемпион, аныктар аразында 3 дакпыр
Наадым чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкыш бичии оолдар, уругларны бассейн-
ге эштип өөредир бөлүкче база хүлээп ап турар.
Бир айда өрттээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа назыны четпээн 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник,
четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн
санында халас эштир.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек Алдын-
оолович.

Бодунга ап алыры-
биле:

1. Эмчи справказы
(дерматолог, я/гист, пе-
диатр).

2. Сугга эштир хеп, бөрт, карак шили, чунар-
бажыңга ажыглаар херекселдер.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР
chedирилгелиг

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ – 10

Харылзажыр телефону: 8-923-545-40

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный к
чузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден де
31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 1161719

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садь
база ЧАГЫДЫП ап болур

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өрттэ;
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет –
44-ФХ-ның 93 чүүлүнүң 1 кезээниң 4 пункту-
зун езугаар) организацияларны болгаш
албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар
кады ажылдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 к
тел. 8-913-358-08-88.

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим, ынак, хүндүлүг ачавыс Күдер-оол Чамбалы
САЛЧАКТЫ сөөлгү оруунче үдежи, биске моральдыг база м
риалдыг дузаны каткан Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг орт
школазының, суму чагыргазының, «Хүнчүгеш» уруглар садь
эмчи болгаш клубтуң коллективтеринге, ачавыстың чаңгыс кл
чыларыңа, хөй санныг өөреникчилеринге, кырган угбавыс
Салчаковнага болгаш ооң уругларыңа, ырак-чооктан кел
төрелдеривиске, сумунуң бөдүүн чонунга каян-даа эгиттин
улуг чидириивисти, ажыг-шүжүүвүстү кады үлежи, улуг ду
чедиргениңер дээш күдүк базап мөгейдивис.

Өөнүң ишти, уругларың

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 13344 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 44

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш – 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчаа-оол,
А.А. Лагзы) – 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айттырылгар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдуруучу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
с. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херекчилдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарың
торларының бодалдары редакцияның туруктуу
дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары бол
өске-даа фактылары, дындагылары дээш автор
боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагже дузааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долдур